

FORSKNINGSETISKE RETNINGSLINJER FOR SAMFUNNSVITENSKAP, HUMANIORA, JUSS OG TEOLOGI

FORSKNINGSETISKE RETNINGSLINJER FOR SAMFUNNSVITENSKAP, HUMANIORA, JUSS OG TEOLOGI

ISBN: 82-7682-049-2

Opplag: 2000 – mars 2006

Forsidefoto: Anthony Marsland/Getty Images

Design/layout: Sissel Sandve

Trykk: Zoom Grafisk AS

Copyright © De nasjonale forskningsetiske komiteer

Elektronisk publisert på: <http://www.etikkom.no/retningslinjer/NESHretningslinjer/06>

INNHOOLD

Forord	4
Innledning: formål, forskningsetikk og lovverk	5
Forskningsetikk	5
De forskningsetiske retningslinjene og loven	7
A. Forskningsetikk, forskningsfrihet og samfunn	8
1. Forskningens verdi og forskningsetikk	8
2. Forskningens samfunnsmessige, kulturelle og språklige rolle	8
3. Betydningen av fri forskning	10
4. Formidling og håndheving av forskningsetiske normer	10
B. Hensyn til personer	11
5. Krav om respekt for menneskeverdet	11
6. Krav om respekt for integritet, frihet og medbestemmelse	11
7. Krav om å unngå skade og alvorlige belastninger	12
8. Krav om å informere dem som utforskes	12
9. Krav om informert og fritt samtykke	13
10. Konesjon og meldeplikt	14
11. Hensynet til tredjepart	16
12. Barns krav på beskyttelse	16
13. Krav om respekt for individers privatliv og nære relasjoner	17
14. Krav om konfidensialitet	18
15. Krav om å begrense gjenbruk	18
16. Krav til lagring av opplysninger som kan identifisere enkeltpersoner	19
17. Hensynet til menneskers ettermæle	20
18. Hensynet til andres verdier og handlingsmotive	20
19. Forskerens ansvar for å fremtre med klarhet	20
C. Hensyn til grupper og institusjoner	21
20. Hensynet til private interesser	21
21. Hensynet til offentlig forvaltning	21
22. Hensynet til utsatte grupper	22
23. Kravet om uavhengighet	22
24. Vern av kulturminner	23
25. Forskning i andre kulturer og tider	24
26. Grenser for kulturell anerkjennelse.	24

D. Forskersamfunnet	25
27. Vitenskapelig redelighet	25
28. Plagiat	25
29. God henvisningsskikk	26
30. Etterprøving og etterbruk av forskningsmateriale	26
31. Faglige bedømmelser	27
32. Forpliktelse i kollegiale forhold	26
33. Forholdet mellom student og veileder	28
34. Veileder og prosjektleders ansvar	28
E. Oppdragsforskning	29
35. Balanse mellom oppdragsforskning og forskerstyrt forskning	29
36. Styring av forskningsoppdrag	29
37. Forskningsinstitusjonene og den enkelte forsker	30
38. Forskeres og forskningsinstitusjoners uavhengighet	30
39. Informasjon om finansiering av forskning	31
40. Bruk av forskningsresultatene	31
41. Rett til offentliggjøring	32
F. Forskningsformidling	32
42. Formidling som faglig oppgave	32
43. Krav til individer og institusjoner	33
44. Tverrfaglig diskusjon og demokratisk allmennhet.	34
45. Deltakelse i samfunnsdebatt og ansvar for hvordan forskning tolkes	34
46. Formidling og etterrettelighet	35
47. Krav om å tilbakeføre forskningsresultater	35
Vedlegg 1: Mandat	36
Vedlegg 2: Oversikt over tidligere medlemmer i NESH	38
Vedlegg 3: Oversikt over lover, retningslinjer, rapporter og sentrale institusjoner	39

Forord

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) ble oppnevnt av Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet, og har vært i virksomhet siden 1990. Komiteen har som del av sitt mandat å utarbeide forskningsetiske retningslinjer. Komiteens mandat er trykt bakerst i dette heftet (vedlegg 1).

Første versjon av retningslinjene ble vedtatt av NESH i 1993. På bakgrunn av to høringsrunder blant berørte institusjoner i 1997 og 1998, samt komiteens egne forslag til endringer, ble en revidert utgave vedtatt 15. februar 1999.

I 2004–2005 gjennomgikk retningslinjene en ny revisjon. Flere forhold gjorde det ønskelig å revidere retningslinjene. Utdannings- og forskningsdepartementets arbeid med temaet vitenskapelig uredelighet har gitt NESH nye oppgaver når det gjelder å forebygge uredelighet. Dette har brakt inn nye elementer i del D. I løpet av de to siste virkeperiodene (2000–2005) har komiteen arbeidet mye med forskningsformidling og oppdragsforskning, og dessuten hatt oppe saker som dreier seg om forskningsfrihet. Dette har resultert i presiseringer og omskrivninger i del A, E og F. Den nye loven om personopplysninger (2001), som erstattet personregisterloven, samt endringer i personopplysningsforskriften i 2005, gjorde det naturlig å legge til et nytt punkt om konsesjon og meldeplikt i B-delen. Henvisningene til lovverket har generelt blitt mer presise i denne versjonen av retningslinjene.

Våren 2005 ble de reviderte retningslinjene sendt ut på nasjonal høring i forskningsmiljøene. En rekke av de innkomne kommentarene er innarbeidet i sluttversjonen.

I de 15 årene NESH har vært i virksomhet, har mange personer deltatt direkte i utformingen av retningslinjene. Det gjelder særlig tidligere komitémedlemmer, ledere og sekretariatsledere, som kommer fra mange forskjellige fag og institusjoner og representerer omfattende erfaring og kompetanse i forskningsetiske spørsmål (se vedlegg 2 bakerst i dette heftet). Forskningsmiljøene bør nyttiggjøre seg denne kompetansen i drøftingen av forskningsetiske problemer og utfordringer.

Oslo, desember 2005

Ragnvald Kalleberg

Komiteleder

Asta Balto, Alexander Cappelen, Anne-Hilde Nagel, Hanne Signe Nymoen, Helge Rønning, Jone Salomonsen, Per Schreiner, Anne Julie Semb, Ann Helene Skjelbred, Ole Petter Askheim, Bjarte Vandvik

Hilde W. Nagell

Innledning: formål, forskningsetikk og lovverk

De forskningsetiske retningslinjene er utarbeidet for å hjelpe forskere og forskersamfunnet med å reflektere over sine etiske oppfatninger og holdninger, bli bevisst normkonflikter, styrke godt skjønn og evnen til å treffe velbegrunnede valg mellom motstridende hensyn.

De retningslinjer som er presentert i dette heftet, omfatter det man gjerne omtaler som kultur- og samfunnsfag, det vil si samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi.

Som annen etikk, dreier forskningsetikken seg både om individuell og institusjonell moral. Retningslinjene inneholder derfor normer som ikke bare gjelder for enkeltforskere og forskningsledere, men også for andre instanser som påvirker forskningen og de konsekvenser forskning har.

Ansvar for å ivareta forskningsetiske hensyn er del av ansvaret for forskning generelt. Enkeltforskere, prosjektledere, forskningsinstitusjoner og bevilgende myndigheter har alle del i dette ansvaret. NESHs rolle i oppfølging av retningslinjene er å gi råd og uttalelser om prinsipielle forskningsetiske spørsmål som forelegges komiteen. Komiteen har ingen domsfunksjon i forhold til anklager om brudd på forskningsetiske retningslinjer, og den forvalter ingen sanksjonsmidler.

Forskningsetikk

Begrepet «forskningsetikk» viser til et mangfoldig sett av verdier, normer og institusjonelle ordninger som bidrar til å konstituere og regulere vitenskapelig virksomhet. Forskningsetikken er i siste instans en kodifisering av praktisert vitenskapsmoral. Den har altså sin basis i vitenskapelig allmenmoral, på tilsvarende måte som allmenn etikk har sin basis i samfunnets allmenmoral.

Forskning er ofte vevet sammen med annen faglig virksomhet. Akademiske fag er knipper av virksomhet. Det er opplysende å skjelne mellom fem former for faglig virksomhet. Som alle andre fag, er kultur- og samfunnsfag vitenskaper, studier, forskningsformidling, ekspertvirksomhet (som rådgiving, planlegging og terapi) og institusjonsforvaltning. I tråd med dette resulterer vitenskapelig fagpersonells virksomhet i fem slags resultater: vitenskapelige publikasjoner, uteksaminerte studenter, bidrag til offentlig meningsdannelse, forbedringer for brukere og best mulig fungerende institusjoner (som universiteter, høyskoler og forskningsinstitutter). Selv om retningslinjene primært dreier seg om forskning, vil de også i noen grad handle om virksomhet i skjæringsflatene mellom disse forskjellige aktivitetene, dvs. også om studier, formidling, ekspertvirksomhet og institusjonsforvaltning.

Kombinasjonen av oppgaver varierer mellom fag og institusjoner. Ved universiteter og høyskoler er skjæringsflatene mellom forskning, studier og formidling sentrale. Begrepet «forskning» omfatter også studentarbeider i form av avhandlinger på master- og doktorgradsnivå. I kultur- og samfunnsfag er mange forskningsbidrag samtidig formidling til

bredere offentligheter, noe som er vanlig i historiefaget. I typiske profesjonsfag som psykologi og juss, knyttes ofte forskning og ekspertvirksomhet tett sammen. Ved frittstående forskningsinstitutter kan man få problemer i samspillet mellom forskning og konsulentvirksomhetene. I alle fag er institusjonsetiske hensyn viktige. Det må vises stadig årvåkenhet for å sikre finansierings-, administrasjons- og styringsordninger som fremmer forskningsfrihet, upartiskhet og etterrettelighet.

Mange ganger er det bare mulig å skjelne analytisk mellom de forskjellige virksomhetene. En bok fra en historiker kan f.eks. både være et vitenskapelig arbeid, leses direkte av en interessert allmennhet (forskningsformidling), inngå som lærebok i et pensum og synliggjøre forfatter og miljø (PR som en del av institusjonsforvaltningen).

Forskningens etiske forpliktelser angår dels normer i forskningsprosessen, inklusive forholdet mellom forskere, og dels hensyn til utforskede personer og institusjoner, inklusive ansvar for forskningens bruk og spredning. Vi kan grovinnde disse normene i tre hovedgrupper:

- Normer om forskningsfrihet og god forskningsskikk, knyttet til forskningens sannhets-søken og uavhengighet og til forholdet mellom forskere. I retningslinjene er dette behandlet generelt i del A og konkretisert i del D, E og F.
- Normer som regulerer forholdet til personer og grupper som direkte berøres av forskningen (del B og C)
- Normer om samfunnsrelevans og brukerinteresser (del A og E) og hensyn til kulturell reproduksjon og rasjonaliteten i det offentlige ordskiftet (del F).

I retningslinjene vises det til forskjellige typer av normer, fra ufravikelige krav til viktige hensyn. Kravet om at man ikke skal betrakte et annet menneske bare som et middel, men alltid også som et mål i seg selv, gjelder for eksempel uten unntak innenfor forskningsetikken. Mange normer må avveies og modifiseres i samspill med andre hensyn, i konkrete vurderinger i det enkelte tilfelle. Ofte er det glidende overganger mellom normer. Retningslinjene omfatter både krav og hensyn.

Forskningen må reguleres av etiske normer og verdier, også der det er uenighet om hvilke etiske normer som gjelder. På noen områder er etiske oppfatninger lite klargjort. Fordi forskning gir oss nye innsikter og muligheter som vi ikke umiddelbart har etiske oppfatninger om, kan det også oppstå uklarhet og konflikt. I slike tilfeller påligger det miljøet et spesielt ansvar for å bidra til å avklare etiske problemer.¹

I retningslinjene er hovedpunktet sammenfattet i de innledende setningene som står i kursiv. De avsnittene som følger utdyper hovedreglene.

¹ For en oversikt over retningslinjer fra andre fagområder og fra andre land, se komiteenes hjemmeside www.etikkom.no.

De forskningsetiske retningslinjene og loven

De forskningsetiske retningslinjene har ikke samme funksjon som lover. Retningslinjene er et hjelpemiddel for forskerne selv. De peker på relevante faktorer som forskere skal eller bør ta hensyn til, men som ofte må veies mot hverandre og mot andre tungtveiende hensyn.

Noen av de etiske normene som er nedfelt i retningslinjene, finner vi igjen i lovgivningen, slik at lovgivningen og forskningsetikken overlapper hverandre. Det kan f.eks. være straffbart å utsette mennesker som deltar i et forskningsprosjekt for skade og smerte, samtidig som det er uetisk (punkt 7). Forskere som utfører forskningsoppgaver som et forvaltningsorgan har støttet, godkjent, eller gitt opplysninger undergitt taushetsplikt til, har etter forvaltningsloven §13e taushetsplikt om det de får vite om sine informanternes personlige forhold. Denne lovbestemte taushetsplikten overlapper langt på vei kravet til konfidensialitet slik dette er formulert i punkt 14 i disse retningslinjene. I mange tilfeller vil det også være et rettslig krav at de som aktivt deltar i et forskningsprosjekt samtykker, noe som også er et viktig etisk hensyn (punkt 9).

Bryter forskere de rettslige normene, kan de bli rammet av straff og andre sanksjoner. Men det er viktig å fremheve at sanksjonene her settes inn fordi forskerne har overtrådt lovene, ikke fordi de har handlet i strid med disse nedskrevne forskningsetiske retningslinjene. Retningslinjene håndheves ikke av noe formalisert maktapparat. I en demokratisk rettsstat er forskere, likesom andre samfunnsmedlemmer, bundet av lovgivningen. De mest aktuelle lovene forskere bør kjenne til, er anført i fotnoter i disse retningslinjene. Reglene om forskeres adgang til taushetsbelagt materiale og reglene om adgang til å lagre forskningsmateriale med personopplysninger, er av særlig stor betydning for forskningen. Offentlig forvaltning samler inn og lagrer svært mye materiale som i utgangspunktet er underlagt lovbestemt taushetsplikt, men loven gir en viss adgang til å dispensere fra denne taushetsplikten slik at forskere kan få tilgang til materialet. De generelle reglene finnes i forvaltningslovens § 13 (forvaltningens taushetsplikt) og § 13d (opplysninger til bruk for forskning). Dessuten finnes slike regler spredt rundt i spesiallovgivningen. Dispensasjon skal som hovedregel gis av det enkelte fagdepartement, men for mange saker er dispensasjonsadgangen delegert til underordnede organ. I saker som etter forvaltningsloven ikke anses som kurante, og i alle tilfeller hvor forskeren skal henvende seg direkte til dem som har krav på taushet, skal departementet innhente uttalelse fra Rådet for taushetsplikt og forskning, før det eventuelt gir dispensasjon. De organer som forvalter taushetsbelagt materiale som forskere ønsker adgang til, vil kunne orientere om hva forskere har rett til å se, og om adgangen til å søke dispensasjon.

A. FORSKNINGSETIKK, FORSKNINGSFRIHET OG SAMFUNN

1. Forskningens verdi og forskningsetikk

Forskere skal følge forskningsetiske normer, som krav til redelighet, upartiskhet og åpenhet for egen feilbarlighet.

Forskning er systematisk, sosialt organisert søken etter ny og bedre innsikt. Vitenskapelig kunnskap er en verdi i seg selv. Mange resultater av forskning kan også være nyttige for å forbedre forhold i samfunnet. Forskningens sentrale forpliktelse er streben etter sannhet. Vitenskapelig redelighet står derfor sentralt i forskningsetikken.

Emner for kultur- og samfunnsfag er menneskelige valg, handlinger og relasjoner, normer og institusjoner, trosforestillinger og historiske forløp, verker og tradisjoner, språk, tanke og kommunikasjon. Innlevelse og fortolkning er nødvendige elementer i forskningsprosessen. Dette kan åpne for forskjellige, rimelige tolkninger av de samme forhold. Men forskningens feilbarlighet og uavslutthet fritar ikke forskere fra kravet om å unngå ubegrunnede oppfatninger og strebe etter sammenheng og klarhet i sin argumentasjon.

I mange fag er det uenighet om vitenskapsteoretiske grunnlagsspørsmål. Men redelighet i dokumentasjon og konsistens i argumentasjon er ufravikelige krav, uavhengig av vitenskapsteoretisk posisjon. I kultur- og samfunnsfag preges forskning av forskerens samfunns- og menneskesyn, noe som vanligvis virker berikende. Men det stiller krav om redegjørelse for hvordan egne holdninger kan påvirke valg av tema, datakilder og avveining av tolkningsmuligheter.

På et overordnet, vitenskapsteoretisk nivå, er alle fag underlagt de samme forskningsetiske forpliktelser, som krav til interessante og relevante forskningsspørsmål, etterrettelig dokumentasjon, upartisk drøfting av motstridende synspunkter og innsikt i egen feilbarlighet. Felles er også krav til faglig uavhengighet og fagfellekontroll. De grunnleggende forskningsetiske normene er forankret i allmenmoraliske normer i samfunnet.

2. Forskningens samfunnsmessige, kulturelle og språklige rolle

Forskningspolitiske institusjoner bør søke å prioritere forskningsinnsatser slik at de, direkte eller indirekte, på kort eller lang sikt, kan komme samfunn og kultur til gode.

Forskning har virkninger i samfunnet, om det var tilsiktet eller ikke. Forskning kan være nyttig ved at den leverer premisser for beslutninger i offentlig og privat sektor. Forskning kan avdekke kritikkverdige forhold, og kan bidra til å avklare alternative handlingsvalg

og deres mulige konsekvenser. Den kan også bidra med korrektiver, for eksempel ved å belyse svakstilte gruppers situasjon.

Forskning i egen og andres kultur kan tjene til å problematisere verdier og normer som preger dagens tenkesett, og den kan påvise underliggende maktforhold. Forskning hvor man gransker kulturarven, kan bidra til å styrke, avkrefte og revidere verdier, normer og institusjoner vi orienterer oss etter og formidler videre til ettertiden.

Forskningspolitiske organer har en forpliktelse til å fordele ressurser ut fra hensynet til samfunnets interesser. De som har myndighet til å fordele forskningsressurser, må være åpne for ulike forskningstradisjoner og legge til rette for forskjellige tilnærminger og klargjøring av deres sterke og svake sider.

Det er ofte uenighet om hva det er samfunnsnyttig og interessant å utforske. Behovet for vitenskapelig kvalitetskontroll må forenes med åpenhet for saklig uenighet om hva som utgjør viktige forskningsfelt. Styring av forskningstemaer må legge til rette for fri, nyskapende og kritisk forskning, se også punkt 1 og 3.

Det må stilles høye krav til forskeres begrunnelse for valg av spørsmålsstillinger, metoder og analytiske perspektiver, slik at forskning i minst mulig grad preges av forutinntatte oppfatninger og ubevisste vurderinger. De metodekrav forskersamfunnet stiller til begrunnelse og villighet til å revidere synspunkter i lys av velfundert kritikk, kan tjene som en modell for hvordan vi kan hanskles med uenighet i andre deler av samfunnet (se også del F).

Forskere i kultur og samfunnsfagene får bare tilgang til dem som utforskes gjennom kommunikasjon, som ved intervju og dokumentanalyse. For å beskrive og analysere dem som utforskes, må dermed kultur- og samfunnsvitene ha tilgang til personenes språk og deres tradisjoner. Her går det et vesentlig vitenskapsteoretisk skille mellom disse fagområdene og naturfagene, hvor man ikke har anledning til å kommunisere med sine undersøkelsesobjekter. Som forskere i andre små språksamfunn, må også norske forskere publisere på engelsk, vår tids lingua franca. Men forskere innen disse fagområdene bør også publisere, undervise og formidle på eget morsmål og derved bidra til å opprettholde og utvikle eget språk som fullverdig og samfunnsbærende. Vitenskapen er en sentral institusjon i samfunnet. Felles kultur- og vitenskapsspråk på morsmål bør opprettholdes og utvikles som et viktig element i samfunnets kulturelle reproduksjon. Overordnede institusjoner bør legge forholdene til rette for en kulturelt bærekraftig språkstrategi og unngå tilrettelegging som kan marginalisere eller fordrive morsmålet fra faglig virksomhet.

3. Betydningen av fri forskning

Forskningsinstitusjoner og forskningspolitiske instanser skal legge forholdene til rette for frihet og uavhengighet i forskning. Institusjonene må sikre at forskning som tilfredsstillende vitenskapelige kvalitetskrav, ikke forhindres fordi temaet er kontroversielt.

Forskningens indre krav til originalitet, åpenhet og omprøving av utbredte oppfatninger, kan komme i konflikt med noen parters ønske om å hindre at temaer utforskes. Forskning må sikres mot ytre eller indre styring som hindrer velbegrunnede problemstillinger som går på tvers av spesielle økonomiske, politiske, sosiale, kulturelle eller religiøse interesser og tradisjoner. Det må heller ikke legges forskningseksterne føringer på hvilke resultater forskningen skal føre til. Forskningen må sikres mot at dens resultater og konklusjoner blir holdt tilbake eller selektivt rapportert. Det er argumenters holdbarhet og relevans som skal styre kunnskapsproduksjonen i forskning, ikke etablerte interesser og tradisjoner. Dette krever ordninger for å sikre institusjoners uavhengighet og forskeres uavhengighet innenfor institusjonene. Forskning krever derfor en institusjonelt garantert frihet til å søke, produsere og formidle vitenskapelige innsikter, så vel til en bredere offentlighet som til den interne undervisningen på institusjonen.

Det er forskjeller mellom grunnforskning og oppdragsforskning. Men heller ikke i oppdragsforskning kan man bestille forskningsresultater. Forskning må generelt sikres mot press som truer kravene til vitenskapelig etterrettelighet, uavhengighet, metode og systematikk.

I et åpent, demokratisk samfunn bør politiske beslutninger tas – og vurderes – på informert grunnlag, med kjennskap til relevante alternativer, sannsynlige ringvirkninger og usikkerhet. Her bør uavhengige forskere spille en viktig rolle som premissleverandører (se også del F).

4. Formidling og håndheving av forskningsetiske normer

Det påligger institusjoner og enkeltforskere å utvikle og opprettholde god forskningsskikk. Institusjonene skal ha prosedyrer for å håndheve brudd på forskningsetiske normer.

Forskningsetikken setter krav både til individer og institusjoner. Institusjonene skal legge til rette for opprettholdelse og utvikling av god forskningsskikk. De må formidle forskningsetiske retningslinjer til sine ansatte og studenter, og sørge for opplæring i forskningsetikk og relevante rettsregler som regulerer forskning. Dette vil fremme forskningsetisk refleksjon og mer presise diskusjoner i grunnmiljøene om forskningsetiske dilemmaer.

Institusjonene må ta ansvar for at forskningsetiske retningslinjer følges. De må ha synlige prosedyrer for å håndtere mistanker og beskyldninger om brudd på retningslinjer,

som ved å opprette uredelighetsutvalg, i egen regi eller i samarbeid med andre forskningsinstitusjoner (se også del D).

B HENSYN TIL PERSONER

5. Krav om respekt for menneskeverdet

Forskeren skal arbeide ut fra en grunnleggende respekt for menneskeverdet.

Forskning kan fremme menneskeverd, men kan også true det. Forskeren må vise respekt for menneskeverdet i valg av tema, i forholdet til dem som studeres, og ved formidling av forskningsresultatene. Dette medfører at det må stilles krav til forskningsprosesser:

- for å sikre frihet og selvbestemmelse (punkt 6, 8, 9, 12, 13, 14, 15 og 19)
- beskytte mot skade og urimelig belastning (punkt 7, 9, 11, 12, 13, 17 og 18)
- trygge privatliv og nære relasjoner (punkt 14, 15 og 16).

6. Krav om respekt for integritet, frihet og medbestemmelse

Forskere skal respektere de utforskede personers integritet, frihet og medbestemmelse.

Individet har behov for selv å kunne påvirke hva som skjer med det på viktige områder av livet. Å være underlagt andres observasjon og tolking kan oppleves som nedverdiggende. Aktsomhet er særlig påkrevet:

- når selvrespekt eller andre viktige verdier for individet står på spill
- når de menneskene som er gjenstand for forskning, har liten mulighet til å unngå å delta i forskningsprosessen, for eksempel når forskningen skjer som feltarbeid i en institusjon
- når individet aktivt bistår med å skaffe informasjon til veie, for eksempel ved å la seg observere eller intervju
- når individet kan identifiseres, for eksempel når personer og miljøer kan gjenkjennes i forskningsrapportene
- når individet har begrenset eller ingen evne til å ivareta sine egne behov og interesser.

7. Krav om å unngå skade og alvorlige belastninger

Forskeren har et ansvar for å unngå at de som utforskes utsettes for skade eller andre alvorlige belastninger.

Farene for de som utforskes i kultur- og samfunnsvitenskapelig forskning er mindre dramatiske enn i medisin fordi risikoen for fysisk skade er liten. Samtidig er mulige skader vanskeligere å definere og måle, og det kan være vanskelig å vurdere eventuelle langsiktige virkninger. Forskere har et ansvar for å unngå at dem det forskes på, utsettes for alvorlige belastninger. Risiko for å påføre mindre alvorlige belastninger må imidlertid avveies i forhold til forskningens sannhetssøken og kritiske funksjon. Informantene bør få tilbud om å bearbeide problemer som eventuelt er oppstått som følge av deltakelse i prosjektet.

8. Krav om å informere dem som utforskes

De som er gjenstand for forskning, skal få all informasjon som er nødvendig for å danne seg en rimelig forståelse av forskningsfeltet, av følgene av å delta i forskningsprosjektet og av hensikten med forskningen. Det skal også informeres om hvem som betaler for forskningen.

Informasjonen skal gis på nøytral måte for å unngå utilbørlig press, og det skal informeres om at deltakelse er frivillig (se punkt 9). Informasjonen bør også være tilpasset mottakerens evne til å forstå. Hva slags informasjon som er påkrevet, avhenger av forskningens art: om den skjer ved feltstudier, eksperimenter, på grunnlag av ømfintlig kildemateriale, på tidligere innsamlet materiale eller på anonymisert materiale.² Det skal informeres om sentrale forhold ved prosjektet, som formålet, de metoder som skal benyttes, og praktiske og andre følger av deltakelse.³ Informasjon om prosjektet må gis med utgangspunkt i kjennskap til informantens kulturelle bakgrunn. Det er også viktig at informasjonen blir gitt på et språk som blir forstått. I enkelte forskningsprosjekter kan det være nødvendig å gjøre bruk av tolk for å få gitt den nødvendige informasjon.

Observasjon på åpne arenaer, på gater og torg, kan vanligvis skje uten å informere dem det gjelder. Men registrering av atferd med tekniske hjelpemidler (foto, video, båndopptak, o.s.v.) innebærer at observasjonsmaterialet lagres, og kan dermed danne grunnlag for et personregister. Som regel vil slik registrering kreve at folk informeres om at det gjøres opptak, hvor lenge materialet blir oppbevart, og hvem som skal bruke det.

² Se veileder for informasjonsskriv, <http://www.etikkom.no/REK/forskerportal/infoskriv>

³ Se for øvrig personopplysningsloven §§ 19,20,23 og 24.

Offentlige personer må regne med at de offentlige sidene ved det de gjør, kan gjøres til gjenstand for forskning. Hensynet til offentlige personers selvbestemmelse og frihet medfører likevel at de bør informeres om hensikten med forskningen, når de deltar som informanter.

Særlig aktsomhet må utvises når informasjon ikke kan gis før forskningen settes i gang, for eksempel dersom det ikke kan oppgis hva som er den egentlige hensikten med et eksperiment. Slike unntak fra informasjonskravet må begrunnes i forskningens verdi og mangelen på alternativer og rette seg etter de krav som er formulert i punktene 5–9. Ofte er det mulig å gi deltakerne generell informasjon om prosjektet på forhånd, og deltakerne må få detaljert informasjon etterpå, både om prosjektet og om hvorfor de ikke ble fullt informert i forkant.

9. Krav om informert og fritt samtykke

Som hovedregel skal forskningsprosjekter som inkluderer personer, settes i gang bare etter deltakernes informerte og frie samtykke.⁴ Informantene har til enhver tid rett til å avbryte sin deltakelse, uten at dette får negative konsekvenser for dem.

At samtykket er fritt, betyr at det er avgitt uten ytre press eller begrensninger av personlig handlefrihet. At det er informert, betyr at informanten orienteres om det som angår hans eller hennes deltakelse i forskningsprosjektet. Informasjonen må gis i en form som er forståelig for informanten (se også punkt 8). Behovet for forståelig informasjon til deltakerne er spesielt stort når forskningen innebærer risiko for belastninger. Deltakerne må gis reelle muligheter til å reservere seg fra å delta i forskningen uten utilbørlig press eller ulemper for dem selv. Prosjektansvarlig skal sikre at informasjonen også faktisk er forstått av dem som skal utforskes.

Kravet om samtykke skal forebygge krenkelser av personlig integritet. Fritt og informert samtykke gjør det mulig å gjennomføre forskning som innebærer en viss risiko for belastninger.

Manglende eller redusert samtykkekompetanse

For noen typer forskning er informert, fritt samtykke vanskelig å oppnå. Slik forskning kan reise etiske problemer dersom behovene for beskyttelse mot skade, eller behovene for frihet, selvbestemmelse og privatliv, trues i vesentlig grad. Forskeren har i slike tilfeller et spesielt stort ansvar for å ivareta deltakernes integritet. Dette kan for eksempel gjelde

⁴ Se for øvrig personopplysningsloven §§ 8, 9 og 11.

forskning som omfatter personer som enten har redusert eller manglende evne eller mulighet til å gi fritt og informert samtykke. Spørsmålet om redusert eller manglende samtykkekompetanse oppstår gjerne i forbindelse med forskning som omhandler barn, personer med psykiske lidelser, personer med psykisk utviklingshemming, personer med demens og ruspåvirkete personer. Personer som ikke er i stand til å avgi et informert samtykke, skal som hovedregel bare inkluderes i forskning som a) ikke kan utføres på personer som er i stand til å samtykke, og b) kan sannsynliggjøre at den aktuelle forskningen er til direkte eller betydelig nytte for den enkelte eller gruppen som det forskes på. Ved forskning der kunnskapen kan komme den aktuelle gruppen til gode, men den direkte nytten for den enkelte som inkluderes er fraværende, usikker eller ligger langt frem i tid, er det en forutsetning for å inkludere personer som ikke selv kan avgi et informert samtykke, at risikoen og belastningen ved studien er ubetydelig for den som inkluderes.⁵

Forskning uten samtykke

Deltakernes frihet og selvbestemmelse kan i enkelte tilfeller respekteres selv om samtykke ikke innhentes på forhånd. Selv om informert samtykke er den klare hovedregelen også i prosjekter hvor deltakerne ikke selv deltar aktivt, kan unntak fra kravet om informert samtykke i visse tilfeller være aktuelt i situasjoner der forskningen ikke innebærer fysisk kontakt med forsøkspersonene, opplysningene som behandles er lite sensitive, og der forskningen samtidig har en nytteverdi som klart overstiger ulemper som kan påføres den inkluderte.

10. Konesjon og meldeplikt

Alle forsknings- og studentprosjekt som innebærer behandling av personopplysninger skal meldes.

Med personopplysninger menes opplysninger som direkte eller indirekte kan knyttes til en enkeltperson. En person vil være direkte identifiserbar via navn, personnummer, eller andre personentydige kjennetegn. Opplysninger som registreres med et referansenummer og viser til en atskilt liste med for eksempel navn eller personnummer, er (indirekte) personopplysninger, uansett hvem som oppbevarer navnelisten, hvor den oppbevares eller hvordan den oppbevares. En person vil være indirekte identifiserbar, dersom det er mulig å

⁵ Se Retningslinjer for inklusjon av voksne mennesker med manglende eller redusert samtykkekompetanse i helsefaglig forskning, utarbeidet av Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin (NEM) 2005, spesielt punktene 2-4, <http://www.etikkom.no/retningslinjer>

identifisere vedkommende gjennom bakgrunnsopplysninger, som for eksempel bostedskommune eller institusjonstilknytning kombinert med opplysninger om alder, kjønn, yrke, diagnose, etc.

Forskningsprosjekter som forutsetter behandling av personopplysninger, faller inn under personopplysningsloven⁶, og vil som hovedregel være meldepliktige forutsatt at behandling er godkjent av personvernombudet for forskning, og en regional komité for medisinsk forskningsetikk (REK) dersom det dreier seg om et helsefaglig prosjekt.⁷ Helsefaglig forskning vurderes også i forhold til helseregisterloven.

NSD er personvernombud for forsknings- og studentprosjekter som gjennomføres ved alle universitetene, de statlige høyskolene, de vitenskapelige og private høyskolene, en rekke helseforetak og andre forskningsinstitusjoner. NSDs hovedoppgaver er å vurdere forsknings- og studentprosjekt i forhold til bestemmelsene i personopplysningsloven og helseregisterloven med tilhørende forskrifter, å gi informasjon og veiledning til institusjonene og til den enkelte forsker og student om forskning og personvern, å bistå den registrerte med å ivareta sine rettigheter og å føre en systematisk og offentlig oversikt over alle behandlinger. Dersom virksomheten er knyttet til personvernombudet, vil ombudet vurdere om prosjektet er konsesjons- eller meldepliktig. Forskere som har et personvernombud, skal alltid melde inn prosjektene til ombudet.

Prosjekt skal meldes senest 30 dager før datainnsamlingen skal starte og/eller utvalget kontaktes. For meldepliktige prosjekter avsluttes saksbehandlingen ved personvernombudet, og prosjektleder får skriftlig tilbakemelding om at prosjektet kan igangsettes.

For prosjekter som vurderes som konsesjonspliktige, sender personvernombudet søknad til Datatilsynet på forskers eller students vegne (med kopi til prosjektleder). Prosjektet kan ikke igangsettes før konsesjon (forhåndsgodkjenning) fra Datatilsynet foreligger.

Ved avgjørelse om konsesjon skal gis, legger Datatilsynet i sin vurdering vekt på om behandlingen av personopplysningene kan volde ulemper for den enkelte.⁸ Datatilsynet kan gi konsesjon under forutsetning av at bestemte vilkår følges. Slike vilkår vil være rettslig bindende for forskere.

Forskere som er tilknyttet institusjoner uten ombudordning skal melde sine prosjekter direkte til Datatilsynet.

⁶ Personopplysningsloven erstattet 01.01.2001 den tidligere personregisterloven.

⁷ Fra 1.juli 2005 er personopplysningsforskriften endret slik at svært mange forskningsprosjekter får meldeplikt isteden for konsesjonsplikt, og dermed ikke skal forhåndskontrolleres av Datatilsynet, se § 7-27 i forskriften.

⁸ Se personopplysningsloven § 34.

11. Hensynet til tredjepart

Forskeren bør vurdere og foregripe virkninger på tredjepart som ikke er direkte inkludert i forskningen.

Intervju, arkivstudier og observasjon fører gjerne til at forskeren får informasjon om langt flere personer enn dem som står i fokus for studien. Forskningen kan få virkninger for privatliv og nære relasjoner hos personer som ikke selv inngår i forskning, men som trekkes inn som nærstående til informantene.

Kvalitative undersøkelser foregår ofte i små og gjennomsløkte miljøer, og i slike undersøkelser blir derfor vernet av tredjepart spesielt viktig. Det bør tas spesielt hensyn til mulige negative konsekvenser der barn er indirekte involvert i forskningen (se også punkt 12).

I et samfunn der forskningsresultatene brukes til å vurdere og korrigere beslutninger, er det ofte uunngåelig at forskning kan ha negative konsekvenser for grupper og institusjoner. Forskeren bør være oppmerksom på mulige utilsiktede virkninger av forskningen, for eksempel at andre medlemmer av en gruppe føler seg urimelig eksponert. Hensynet til belastninger for tredjepart bør veies opp mot hensynet til forskningens kritiske funksjon og sannhetssøken (se også punkt 7).

12. Barns krav på beskyttelse

Når barn og unge deltar i forskning har de særlige krav på beskyttelse i tråd med deres alder og behov.

Forskning om barn og deres liv og levekår, er verdifull og viktig. Barn og unge er sentrale bidragsytere i denne forskningen. Deres behov og interesser ivaretas på andre måter enn ved forskning med voksne deltakere. Barn er individer i utvikling og har ulike behov og evner i forskjellige faser. Forskeren må ha tilstrekkelig kunnskap om barn til å kunne tilpasse både metode og innhold av forskningen til den aldersgruppen som skal delta.

Samtykke fra foresatte er vanligvis nødvendig når barn opp til 15 år skal delta i forskning.⁹ Når det er spørsmål om å inkludere et barn i forskning, er det likevel viktig at

⁹ Datatilsynet praktiserer denne hovedregelen for samtykke til innhenting av personopplysninger, se Datatilsynet 2004: Barn og unges personopplysninger- retningslinjer for innhenting og bruk. Et unntak er innhenting av sensitive personopplysninger, som bare skal skje med foreldres samtykke. 15 års aldersgrense brukes også i barneloven, se for eksempel § 32, som slår fast at barn fra fylte 15 år kan bestemme selv i valg av utdanning og organisasjonstilhørighet.

en ser barnet som et individuelt subjekt.¹⁰ I tillegg til foreldres samtykke, er barns egen aksept nødvendig fra de er gamle nok til å uttrykke den.

Det skal derfor gis alderstilpasset informasjon om prosjektet og dets konsekvenser, informasjon om at deltakelse er frivillig, og at de når som helst kan trekke seg fra undersøkelsen. Men bruk av informert, frivillig samtykke er mer problematisk ved forskning om barn enn ved forskning med voksne deltakere. Barn er ofte mer villig til å adlyde autoriteter enn voksne er, og opplever ofte at de ikke kan protestere. De har heller ikke alltid oversikt over konsekvensene av å gi forskerne informasjon. Kravet om konfidensialitet gjelder også når barn er informanter i forskning. Samtidig kan det oppstå situasjoner hvor forskeren enten er juridisk eller etisk forpliktet til å formidle informasjon til- og eventuelt kontakt med barnets foreldre, voksne hjelpere eller barneverntjenesten. Dette vil for eksempel gjelde hvis forskeren får kjennskap til at barn utsettes for mishandling eller overgrep. Det kan også være interessekonflikt mellom barn og deres foresatte. I så fall er det viktig å avklare barnets mulighet til selvstendig vurdering av deltakelse i forskning.

13. Krav om respekt for individers privatliv og nære relasjoner

Forskeren skal vise tilbørlig respekt for individets privatliv. Informanter har krav på å kunne kontrollere hvorvidt sensitiv informasjon om dem selv skal gjøres tilgjengelig for andre.

Respekten for privatlivets fred tar sikte på å beskytte personer mot uønskede inngrep og mot uønsket innsyn. Dette gjelder ikke bare følelsesmessige forhold, men også spørsmål som angår sykdom og helse, politiske og religiøse anskuelser og seksuelle legning.

Forskere bør være spesielt lydhøre når de stiller spørsmål som angår intime forhold og unngå å sette informanter under press. Hva som oppfattes som følsomme opplysninger, kan variere mellom personer og grupper.

Skillet mellom privat og offentlig sfære kan noen ganger være vanskelig å trekke, som når det gjelder informasjon om atferd som formidles og lagres på internett.¹¹ Ved bruk av materiale fra slik interaksjon må forskeren ta tilbørlig hensyn til at folks forståelse av hva som er privat og hva som er offentlig kommunikasjon i slike medier kan variere.

¹⁰ Ved endring av barneloven i 2004 skal barn ned til 7 år medvirke i saker som direkte angår dem, jfr. § 31.

¹¹ Se retningslinjene for forskning på internett utarbeidet av NESH (2003), <http://www.etikkom.no/retningslinjer>

14. Krav om konfidensialitet

De som gjøres til gjenstand for forskning, har krav på at all informasjon de gir om personlige forhold, blir behandlet konfidensielt. Forskeren må hindre bruk og formidling av informasjon som kan skade enkeltpersonene det forskes på. Forskningsmaterialet må vanligvis anonymiseres, og det må stilles strenge krav til hvordan lister med navn eller andre opplysninger som gjør det mulig å identifisere enkeltpersoner oppbevares og tilintetgjøres.

Behovet for frihet og for vern om privatlivets fred ligger bak dette kravet. Det eksisterende lovverket regulerer bruk av visse typer informasjon og setter grenser for hva slags konfidensialitet forskeren kan love informanter. Informanter skal ha opplysning om at andre kan få tilgang til materialet. Personer i offentlighetens lys kan oppleve at deres frihet blir truet av den økte oppmerksomheten som blir dem til del. De kan ikke sies å få sin frihet truet i samme grad som andre, i den grad de selv frivillig har oppsøkt offentlig oppmerksomhet, eller har akseptert posisjoner som medfører offentlig oppmerksomhet. Utover dette tilsier hensynet til privatlivets fred, og hensynet til andre berørte parter – for eksempel deres familie – at konfidensialitetskravet må gjelde.

Metodekravet om etterprøvbarehet tilsier at konfidensialitet ikke alltid kan sikres ved historiske og personrettede studier. Dersom samtykke ikke innhentes, må forskeren vise særlig aktsomhet. I mange tilfeller vil passiv deltakelse i forskning gjennom studier av allerede eksisterende registre representere en ubetydelig trussel mot individers frihet og privatliv. Men slik gjenbruk av personopplysninger krever vanligvis samtykke dersom registerstudiene skal suppleres med informasjon hentet gjennom aktiv kontakt med informantene, eller hvis forskningen genererer nye, sensitive opplysninger om identifiserbare enkeltpersoner.

15. Krav om å begrense gjenbruk

Identifiserbare personopplysninger innsamlet for ett bestemt forskningsformål får ikke uten videre benyttes til annen forskning. Anvendelse til kommersielle eller forvaltningsmessige formål må ikke finne sted.

Dette kravet bygger på respekten for individets frihet og privatliv. Gjenbruk av personidentifiserbare opplysninger forutsetter vanligvis at de undersøkte har gitt sitt samtykke. Dette gjelder imidlertid ikke for anonymiserte data. Anonymiserte data innebærer at navn, fødselsnummer og andre personentydige kjennetegn er fjernet, slik at opplysningene ikke lenger kan knyttes til en enkeltperson.¹²

Personvernet er ikke bare et vern av den enkelte borger mot misbruk, men også av borgere som gruppe overfor statsmakten. Forskningspolitiske organer skal være forsiktede med å oppfordre til å bygge opp omfattende registre med personidentifiserbare opplysninger. Denne normen må veies mot de goder som kan oppnås gjennom bruk av registerbaserte opplysninger.¹³ Det er viktig å bevare materiale for fremtidige generasjoner, men det krever at regelverk for arkivering skal følges. Det er viktig å etablere og følge gode rutiner både for å sikre kvalitet og for eventuell sletting av navnelister, grunnlagsmateriale, eller annen informasjon som kan identifisere enkeltindivider. Kobling av dataregistre med personidentifiserbare opplysninger frembringer ofte nye typer av opplysninger om enkeltindivider og kan derfor kreve nytt samtykke. Dersom opplysningene skal kobles mot opplysninger som er samlet inn på frivillig grunnlag, kreves det også individuelt samtykke til koblingen. Samtykkekravet gjelder imidlertid ikke for kobling av anonymiserte registre.

16. Krav til lagring av opplysninger som kan identifisere enkeltpersoner
Opplysninger om identifiserbare enkeltpersoner skal lagres forsvarlig.¹⁴ Slike opplysninger skal ikke lagres lenger enn det som er nødvendig for å gjennomføre formålet med behandlingen.¹⁵

Lagring av opplysninger om identifiserbare enkeltindivider krever normalt informasjon til og samtykke fra dem det gjelder. Forskeren skal vurdere behovet for lagring av opplysninger som gjør det mulig å identifisere enkeltpersoner. Dersom lagring av slike opplysninger er nødvendig, bør de personidentifiserbare opplysningene lagres separat og ikke elektronisk. Det øvrige forskningsmateriale som lagres elektronisk kan inneholde et referansenummer som knytter seg til de manuelt lagrede opplysningene. Personidentifiserbare opplysninger (som personlister, feltnotater, intervjumateriale) skal oppbevares forsvarlig i en tidsbegrenset periode, og slettes så snart de har tjent sitt opprinnelige formål.

¹² Se helseregisterloven § 2. Anonyme opplysninger må ikke forveksles med aidentifiserte opplysninger. Aidentifiserte opplysninger er opplysninger der navn, fødselsnummer og andre personentydige kjennetegn er fjernet, slik at opplysningene ikke lenger kan knyttes til en enkeltperson, og hvor identitet bare kan tilbakeføres ved sammenstilling med de samme opplysninger som tidligere er fjernet.

¹³ Se også forvaltningsloven §§ 13-13f, personopplysningsloven §§ 13, 19, og 28, og personopplysningsforskriften § 2-11.

¹⁴ Se også personopplysningsloven § 11e, 27, 28 og personopplysningsforskriften kapittel 2.

¹⁵ Se også personopplysningsloven § 28.

17. Hensynet til menneskers ettermæle

Det er grunn til varsomhet også når avdøde mennesker gjøres til gjenstand for forskning.

Det faktum at avdøde mennesker ikke kan ta til motmæle, må ikke svekke kravet til omhyggelig dokumentasjon. Respekt for avdøde og for de etterlatte tilsier at forskeren velger sine formuleringer med omhu. Når graver og menneskelige levninger gjøres til gjenstand for forskning, må de behandles med respekt.

18. Hensynet til andres verdier og handlingsmotiver

Forskeren må vise respekt for verdier og holdninger hos dem som utforskes, ikke minst når disse avviker fra det som er mest vanlig i storsamfunnet. Forskeren bør ikke tillegge aktører irrasjonelle eller lite aktverdige motiver uten at det kan gis overbevisende argumenter for det.

Forskning angår ofte minoriteters atferd og verdier, for eksempel religiøse grupper, etniske minoriteter, ungdomsgrupper eller politiske subkulturer. Forskeren har en plikt til å ta de utforskedes selvforståelse på alvor, og unngå fremstillinger som svekker deres legitime rettigheter.

I kultur- og samfunnsfag spiller aktørers motiver en sentral rolle. Utforskning av motiver er ofte beheftet med usikkerhet, ikke minst forskning om andre kulturer eller historiske epoker enn vår egen. Det bør skilles mest mulig tydelig mellom beskrivelse og dokumentasjon av faktiske hendelsesforløp og tolking og forklaring av slike forløp.

En stor del av aktørenes motiver er direkte knyttet til deres sosiale roller. Eksempelvis antar forskere ofte at politikere søker innflytelse, at bedriftsledere vil sikre overskudd, eller at det finnes konflikter mellom generasjonene. Det kreves imidlertid dokumentasjon og begrunnelse for å tillegge de som er gjenstand for forskning spesielle motiver. Dokumentasjon og begrunnelse må være særlig grundig dersom aktører tillegges andre motiv enn de selv påberoper seg.

19. Forskerens ansvar for å fremtre med klarhet

Forskeren har et ansvar overfor deltakerne i forskningen for å forklare begrensninger, forventninger og krav som følger med rollen som forsker.

Forskeren har et ansvar for å tydeliggjøre grensene for forskningsrelasjonen i situasjoner hvor forskeren opptrer med flere roller i forhold til sine informanter. Det kan for eksempel være kombinasjon av rollene som forsker og behandler ved evaluering av behandlingstilbud (se innledningen om kombinasjon av forskjellige former for faglig virksomhet).

Deltakende observasjon i feltarbeid kan også medføre at forskeren etablerer vennskap og opparbeider fortrolige forhold til (noen av) sine informanter. Parallele roller kan være verdifulle for forskningen, men bruk av informasjon innhentet gjennom parallelle roller til forskningsformål, krever samtykke.

Der det er relevant, plikter forskeren å gjøre det klart at deltakelse i forskningen ikke påvirker rettigheter til ordinære offentlige ytelser.

C. HENSYN TIL GRUPPER OG INSTITUSJONER

20. Hensynet til private interesser

Forskeren skal respektere de legitime grunner private bedrifter, interesseorganisasjoner o.l. har til ikke å få offentliggjort opplysninger om seg selv, sine medlemmer og sine planer.

Det kan være av stor allmenn interesse å få informasjon om hvordan private bedrifter og interesseorganisasjoner fungerer i samfunnet.

Individer og organisasjoner har ingen juridisk plikt til å gi opplysninger uten der det er særskilt lovbestemmelse for spesielle typer opplysninger. Dersom de nekter innsyn, skal det respekteres. Organisasjoner bør likevel stille arkiver til disposisjon for forskning.

For forskere som velger å forske på organisasjoner som i utgangspunktet ikke ønsker forskningen utført, stilles det særlige krav til omhyggelighet i dokumentasjon og metodebruk. Det kan forekomme situasjoner der forskere får grunn til å tro at det skjer overgrep i en virksomhet. Etter avveining kan det da være etisk forsvarlig å fortsette forskningsprosessen dersom overgrep ikke kan avdekkes eller dokumenteres på annen måte. Forskeren har den samme rettslige plikt som andre borgere til å avverge alvorlige lovbrudd.

21. Hensynet til offentlig forvaltning

Offentlige organer bør stille seg til disposisjon for forskning om sin virksomhet.

Befolkningens legitime interesse i hvordan samfunnsinstitusjonene fungerer, tilsier at forskere i størst mulig grad har adgang til innsyn i offentlig forvaltning og organer.

Offentlige arkiver bør kunne gjøres til gjenstand for forskning. Begrensninger i innsynsretten kan begrunnes i hensyn til personvern eller til overordnede nasjonale interesser eller sikkerhetshensyn. Hemmeligstemplett materiale bør nedgraderes så snart det er forsvarlig.¹⁶

¹⁶ Se også forvaltningsloven om forretningshemmeligheter § 13,2 og straffeloven § 139

22. Hensynet til utsatte grupper

Forskere har et spesielt ansvar for utsatte gruppers interesser i løpet av hele forskningsprosessen.

Utsatte og svakstilte personer og grupper, vil ikke alltid være rustet til å beskytte sine interesser overfor forskere. Forskere kan dermed ikke ta for gitt at vanlige prosedyrer for informasjon og samtykke sikrer individenes selvbestemmelse, eller beskytter dem mot urimelige belastninger.

Svakstilte grupper kan også ha et ønske om ikke å gjøres til gjenstand for forskning, i frykt for at gruppen kan framstå i et uheldig lys i offentligheten. I slike tilfeller får kravene om informasjon og samtykke særlig vekt. På den andre siden har samfunnet en legitim interesse av å kartlegge levekår, for eksempel med hensyn til hvor godt støtteordninger fungerer, og veier inn i og ut av destruktiv og antisosial atferd. Beskyttelse av en utsatt gruppe kan i noen tilfeller virke mot sin hensikt. Det kan snarere være storsamfunnet som beskyttes mot innsikt i diskriminerings- og utstøtingsprosesser.

Forskere som samler informasjon om personers og gruppers egenskaper og atferd, bør være forsiktige med å operere med inndelinger eller betegnelser som gir grunnlag for urimeelig generalisering og i praksis medfører stigmatisering av bestemte samfunnsgrupper.

23. Kravet om uavhengighet

Forskeren må unngå å komme i et avhengighetsforhold til informanter.

Utforskning av samfunnsproblemer kan avdekke kritikkverdige eller ulovlige forhold som for eksempel planer om voldelige handlinger, eller omsorgssvikt overfor barn – noe som kan bringe forskeren i en lojalitetskonflikt, spesielt på grunn av kravet om konfidensialitet. Forskeren må ikke bli medskyldig i ulovligheter, selv om det kanskje skulle være til fordel for forskningen. Uten hensyn til taushetsplikt har forskeren – som alle andre – en rettslig plikt til å avverge alvorlige fremtidige lovbrudd, for eksempel ved anmeldelse til politiet. Forskning i kriminelle miljøer kan skape konflikt mellom lojaliteten overfor løfter om konfidensialitet til informanter og plikten til å anmelde pågående eller planlagte alvorlige kriminelle handlinger. Slike konflikter kan forebygges blant annet ved å tydeliggjøre overfor informanter grensene for løftet om konfidensialitet.¹⁷

¹⁷ Se også NESH-rapport (1998): «Taushetsplikt og kildevern for forskere».

Også utover det som følger av denne rettslige plikten, kan det i enkelte tilfeller være riktig at forskeren lar hensynet til vern om enkeltindivider – for eksempel barn – veie tyngre enn kravet om konfidensialitet overfor informanter. Men dette kravet tilsier at eventuell vitenskapelig rapportering om kritikkverdige forhold skjer i en generell form, uten henvisning til enkeltpersoner.

24. Vern av kulturminner

Forskeren bør ta tilbørlig hensyn til verneinteressene knyttet til alle former for kulturminner.

Behovet for å bevare steder, minnesmerker, gjenstander, tekster, arkiver, levninger og opplysninger om tidligere tider bygger på dagens og fremtidige generasjoners interesse i å tilegne seg kunnskap om sin egen historie og kultur. I behandlingen av menneskelige levninger fra arkeologiske utgravninger bør forskeren være spesielt oppmerksom på de etiske problemene som er knyttet til forskning på denne typen materiale. Menneskelige levninger fra tiden før reformasjonen, er automatisk fredet etter Kulturminneloven, mens levninger fra nyere tid ikke har denne beskyttelsen. Alle levninger bør imidlertid omfattes av det samme vern fordi de utgjør et viktig kildemateriale for fremtidige generasjoner.¹⁸

Siden perspektiver og forskningsinteresser skifter fra generasjon til generasjon, innebærer fremtidige generasjoners behov både at informasjon om vår egen tid bevares slik at den kan gjøres til gjenstand for forskning, og at vi ikke forsker på en slik måte at senere forskere hindres i å tilegne seg det de måtte anse som viktig.

Forskning som ødelegger kildemateriale, reiser spesielle etiske problemer. Informasjonsverdien må avveies mot graden av ødeleggelse eller omforming av forskningsobjektene.

Forskere og forskningsinstitusjoner bør utvise aktsomhet og ikke i forskningsøyemed tilegne seg kulturminner som ikke har klarlagt, eller har omstridt, opprinnelses- og eierhistorie (proveniens).¹⁹

¹⁸ Se også arkivloven § 1.

¹⁹ Se uttalelse fra NESH 2005 om forskning på materiale med ukjent eller usikkert opphav, <http://www.etikkom.no/HvaGjorVi/Uttalelser/NESH/300605>

25. Forskning i andre kulturer

Forskning i andre kulturer enn forskerens egen stiller spesielle krav til dialog med representanter og medlemmer i den kulturen som studeres.

Kravene til samtykke fra enkeltmennesker som lever i samfunn som skal utforskes, må kombineres med kunnskap om og respekt for lokale tradisjoner og etablerte autoritetsforhold. Forskeren bør i størst mulig grad samarbeide med lokalbefolkning, medlemmer i den aktuelle kultur og deres representanter samt lokale myndigheter. Ønsker om lokal medbestemmelse eller kontroll kan skape konflikter i forhold til forskningens krav om kvalitet og uavhengighet. Dette stiller store krav til planlegging og gjennomføring av prosjekter.

Ved forskning på utsatte kulturer, som minoritetskulturer, bør man være særlig varsom med å operere med inndelinger eller betegnelser som gir grunnlag for urimelig generalisering. Liknende hensyn gjelder også når det er avstand i tid. Forskeren bør unngå å bidra til nedvurdering av mennesker fra tidligere historiske epoker og slik motvirke tendenser til samtidsprovincialisme. Her, som ellers, må kultur- og samfunnsviteren skille tydelig mellom dokumentasjon og vurdering.

26. Grenser for kulturell anerkjennelse

Forskeren må veie hensynet til anerkjennelse av kulturell ulikhet mot hensynet til andre fundamentale verdier og menneskerettigheter.

Respekten og lojaliteten overfor de kulturer hvor forskning foregår, medfører naturligvis ikke at man må akseptere forhold som diskriminering eller kulturelt begrunnede overgrep. Ved normativ analyse av slike forhold, må det tydelig skilles mellom beskrivelse av normer og praksiser i den studerte kultur, og forskerens normative drøfting av disse forholdene i lys av presiserte verdistandarder.

Forskeren må vise særlig aktsomhet og vurdere hvordan det er riktig å forholde seg, når man støter på fenomener som kulturelt begrunnede overgrep mot liv og helse eller brudd på andre menneskerettigheter (se også punkt 25).

D. FORSKERSAMFUNNET

27. Vitenskapelig redelighet

Forskere og forskningsinstitusjoner skal etterleve og fremme normer for vitenskapelig redelighet.

Uredelighet dreier seg om brudd på vitenskapens sannhetsbestrebelse. Det kan skjelles mellom mer eller mindre alvorlige brudd, fra sjuusk og snusk til fusk. Eksempler på alvorlige, forsettlig eller grovt uaktsomme normbrudd, er fabrikkering og forfalskning av datamateriale og plagiat. Kravet om vitenskapelig redelighet gjelder uavkortet i alle typer av forskning. Institusjonene plikter å ha rutiner som forebygger uredelighet og fremmer redelighet. Institusjonene skal også ha prosedyrer for å håndtere mistanker og beskyldninger om vitenskapelig uredelighet (se også punkt 4).

Universiteter og høyskoler har et særskilt ansvar for at studenter og andre får opplæring i redelighetsnormer. Det innebærer for eksempel at normer for god henvisningsskikk formidles i undervisning og veiledning gjennom hele studietiden, og at etablerte forskere er gode rollemodeller i sin undervisnings- og forskningspraksis. I og med at undervisningen her er forskningsbasert, formidles grunnleggende forskningsetiske normer kontinuerlig til studenter.

28. Plagiat

Plagiat av andres tekst, materiale, ideer og forskningsresultater er uakseptabelt og innebærer et alvorlig brudd på etiske standarder.

Å plagiere er, i forskningsetisk forstand, å stjele stoff fra andre forfattere og forskeres arbeider og utgi det som sitt eget. Forskere som bruker andres ideer eller siterer fra publikasjoner eller forskningsmateriale, skal oppgi sine kilder. Den groveste formen for plagiat er ren avskrift. Plagiat kan imidlertid også ta andre og mer raffinerte former, og gjelde avgrensede resultater, ideer, hypoteser, begreper, teorier, tolkninger, design m.m. Det å henvise til et annet arbeid tidlig i ens egen tekst, og deretter gjøre omfattende bruk av det uten videre henvisninger, er også plagiat.

Forskning bygger i stor grad på andres materiale, data, og forskningsresultater. Noen enkle grunnleggende arbeidsregler kan bidra til å avverge plagiat. Det er viktig å skille mellom direkte gjengivelse av andres tekster og parafrasering både i noteapparatet og i teksten. Parafrasering må ikke ligge så tett opp til originalteksten at det i realiteten er tale om sitat. Hvis flere parafraser hektes rett på hverandre, kan det være fare for at hele argu-

mentasjonen er andres. Den som plagierer undergraver ikke bare sin egen anseelse som forsker, men også forskningens troverdighet.

29. God henvisningsskikk

Alle forfattere og forskere, uansett om de er amatører eller profesjonelle, studenter eller etablerte forskere, skal etterstrebe god henvisningsskikk.

Normene for sitatpraksis og henvisninger til kilder og litteratur varierer fagene imellom. Men alle er forpliktet til å gi mest mulig nøyaktige henvisninger til den litteratur som brukes. Det bør vanligvis refereres til bestemte sider, avsnitt og kapitler. Det forenkler etterprøving av påstander og argumentasjon, inklusive bruken av kilder. Disiplinene og de forskningsutførende enhetene har ansvaret for å etablere og formidle regler for god henvisningsskikk, skape forståelse for slike normer, sørge for at de følges og reagere på brudd. Den enkelte forfatter og forsker må utøve sin virksomhet med intellektuell integritet og omgås både primært og sekundært kildemateriale med redelighet.

Faglige veiledere har et særlig ansvar for å følge opp studenters forskningsetiske kunnskaper og holdninger. Uteksaminerte kandidater bør ha utviklet tilstrekkelig faglig selvkritikk, slik at de i framtidige arbeider praktiserer god henvisningsskikk.

30. Etterprøving og etterbruk av forskningsmateriale

Forskningsmateriale bør gjøres tilgjengelig for andre forskere for etterprøving og etterbruk.

For å kunne drøfte holdbarheten i forskeres analyser må andre forskere kunne få innsyn i data og annet relevant materiale, såfremt dette ikke bryter med personvern hensyn eller kravene til konfidensialitet (se også punkt 9 og 14).

De som har ansvar for innsamlingen av materialet har som hovedregel førsterett til bruken (se også punkt 33). Data som er samlet inn for offentlige midler, skal etter en kortere periode gjøres allment tilgjengelig.

31. Faglige bedømmelser

Faglige bedømmelser skal preges av saklighet, objektivitet og åpenhet.

Alle fag er preget av konkurrerende skoleretninger, og kanskje uenighet om vitenskapsteoretiske grunnlagsspørsmål. De som er ansvarlige for bedømmelse av andres arbeid må derfor være villige til å ta opp til seriøs vurdering argumenter og tenkemåter som anerkjennes innen andre tilnærminger enn deres egne.

Forskere deltar ofte i vurderinger for vitenskapelige stillinger. De vurderer masteroppgaver, doktoravhandlinger, prosjektsøknader, tidsskriftartikler og lignende. I slike sammenhenger må bedømmeren vurdere egen habilitet og arbeide saklig og objektivt.

32. Forpliktelse i kollegiale forhold

Forskere skal arbeide i samsvar med forskningsetiske normer, for eksempel om åpenhet, saklighet og vilje til (selv)kritikk, og derved bidra til miljøer som fremmer god forskning.

Forskningsinstitusjonene skal tilrettelegge for et miljø som fremmer god forskning. Man må opprettholde en fruktbar diskusjonskultur og produktiv forvaltning av faglig uenighet. Det bør stimuleres til allsidig rekruttering. Kritikk må ikke knebles under henvisning til lojalitetsforpliktelser eller krav om lydighet. Saklighetsnormer skal holdes i hevd, som kravet om å unngå tendensiøse gjengivelser av forskere med andre synspunkter enn ens egne. Gjennom gjensidig orientering og konstruktiv kritikk må forskerne sørge for at forskningen i miljøet blir best mulig. Miljøene må opprettholde høye metodekrav og oppmuntre til saklig debatt om forskjellige metoders og analysemåters anvendelsesområder og begrensninger.

Bare de som faktisk har bidratt til dokumentasjon, analyse og skriving av et vitenskapelig arbeid, skal være oppført som medforfattere eller takket for sitt bidrag (se også punkt 37). I tråd med Vancouver-reglene for medisinsk forfatterskap, kan det noen ganger være aktuelt å skille mellom forfattere og andre bidragsyttere (som laboratorieteknikere).

Gode forskningsmiljøer er preget av forskere som faktisk leser hverandre, som gir hverandre positiv og negativ kritikk. Det er brudd på forskningsetiske normer hvis forskere holder vesentlig kritikk av foreliggende forskning for seg selv, og ikke går ut i relevante miljøer med denne for å få problemene allsidig belyst. Dette er i tråd med en vitenskapelig norm om organisert, systematisk skepsis. Relevante miljøer vil kunne omfatte bredere offentligheter utenfor spesialistmiljøet (se også punkt 44).

33. Forholdet mellom student og veileder

Veilederen plikter å ha studentenes beste for øye, og ikke utnytte deres avhengighet til egen fordel. Det gjelder både faglige resultater og personlige forhold.

Veileder må være bevisst den asymmetri som eksisterer i veiledningssituasjonen. Faglig autoritet må ikke utnyttes til egen fordel eller brukes krenkende overfor studenten. Veileder må ikke utnytte studentens avhengighetsforhold.

Dersom veilederen ønsker å bruke materiale fra studentens ennå ikke avsluttede arbeid i egen forskning, må det inngås en avtale om dette. Dersom studenten selv har samlet sitt materiale, bør slik bruk først skje etter at studenten anser seg ferdig med materialet, normalt etter avlagt eksamen. Institusjonen bør utarbeide en standardisert avtale for dette. Veileder må praktisere god henvisningsskikk i sin bruk av studentens materiale og arbeider. Veiledere bør være varsomme med hvordan studenters arbeid brukes av andre før det er ferdig, og hvordan veilederens medvirkning skal tilkjennegis. Studenter bør på tilsvarende måte praktisere god henvisningsskikk i forhold til sine veiledere.

I et veiledningsforhold kan det oppstå doble relasjoner som kan føre til et habilitetsproblem ved bedømming av kandidatens arbeid. Det er ikke bare kandidatens integritet som skal beskyttes, men også veilederens. Ingen skal kunne reise tvil om grensene mellom det private og det yrkesmessige, ei heller om veilederes upartiskhet og uhildethet. Om det utvikler seg et altfor tett forhold mellom veileder og kandidat, bør hovedregelen være at veilederforholdet brytes.

34. Veileder og prosjektleders ansvar

Veileder og prosjektleder må ta ansvar i forhold til de forskningsetiske problemer som deres studenter eller prosjektmedarbeidere stilles overfor.

Veiledere og prosjektlederens ansvar gjelder i forhold til deltakere som berøres av prosjektet, dvs. dem som utforskes. De må også ta ansvar for de problemer som kan oppstå for den eller de som utfører prosjektet, dersom forskningen kan antas å bli spesielt belastende for disse. Veiledere og prosjektledere har også et medansvar ved formidling fra prosjektene. Ansvaret omfatter også avklaring av forskningsetiske utfordringer. (Se også del E og F.)

E. OPPDRAGSFORSKNING

35. Balanse mellom oppdragsforskning og forskerstyrt forskning

Det er et overordnet forskningspolitisk ansvar å opprettholde balanse mellom ulike typer forskning, som mellom ulike fagområder eller mellom grunnforskning og anvendt forskning. Forskningsinstitusjonene og de enkelte forskere har et medansvar, både for at balansen opprettholdes og for å opplyse og eventuelt kritisere de aktører som er best egnet til å påvirke ressursfordelingen.

Forskningsmiljøene fungerer i et samspill med det øvrige samfunnet. Når samfunnet finansierer forskning, er det fordi det venter å få noe igjen. Når politiske myndigheter har latt forskningsinstitusjoner som universiteter og høyskoler ha en høy grad av indre selvstyre, er det for å ivareta fri og uavhengig forskning. Kunnskap er et kollektivt gode. Hvis forskningen privatiseres i for stor grad, vil hele samfunnet tape. Samtidig utgjør oppdragsforskning, der eksterne oppdragsgivere bestemmer tema, en viktig del av den samlede kunnskapsutviklingen i samfunnet. Det må derfor være en balanse mellom oppdragsforskning og forskerstyrt forskning (se også del A).

36. Styring av forskningsoppdrag

Både offentlige og private oppdragsgivere har en legitim rett til å fastsette rammene for forskningsoppdrag, så lenge de ikke er i strid med de øvrige krav som stilles til forskningen. Det fritar imidlertid ikke forskerne og forskningsinstitusjonene for medansvar for de avtaler som de inngår med oppdragsgivere.

En forskningsinstitusjon eller en forsker formidler ikke bare sine resultater, men også hele forskningsmiljøets troverdighet som kilde til uhildet kunnskap. For en oppdragsgiver kan legitimeringen fra forskningen være vel så viktig som den avgrensede innsikten som vinnes i et konkret prosjekt. Oppdragsgiver har rett til å påvirke tema og problemstillinger, men ikke metodisk gjennomføring og resultater. Både forskningsinstitusjonene og de enkelte forskerne har rett og plikt til å påpeke begrensninger i resultatene, for eksempel i forhold til planlagte politiske beslutninger.

37. Forskningsinstitusjonene og den enkelte forsker

Forskere som inngår i større forskningsprosjekter har et medansvar for de prosjektene han eller hun er med på. Den enkelte forskers bidrag i forskningsprosjektet bør gjøres klart.

Når forskning, og ikke bare oppdragsforskning, organiseres som store, hierarkisk styrte prosjekter, blir forholdet mellom den enkelte forsker og prosjektledelsen analogt til forholdet mellom forsker/forskningsinstitusjon og oppdragsgiver. Hvis den enkelte forsker ved institusjoner og store prosjekter opplever konflikt mellom lojalitet til institusjonen og etisk forsvarlig fremgangsmåte, må utgangspunktet være at den enkelte har et medansvar for hva han eller hun er med på (se også punkt 32). Opphavsrett og rett til publisering må reguleres gjennom klare avtaler.

Åndsverkloven § 3 regulerer opphavsmannens ideelle rettigheter, som han eller hun ikke kan fraskrive seg eller gi avkall på. I følge denne paragrafen skal opphavsmannen (forskeren) navngis «slik som god skikk tilsier», og verket kan ikke endres på en slik måte at det er krenkende for forskerens vitenskapelige anseelse eller for verkets egenart. Dette gjelder også forholdet mellom oppdragsgiver, forskningsinstitusjon og forsker i samband med oppdragsforskning og utredninger.

38. Forskeres og forskningsinstitusjoners uavhengighet

Forskere og forskningsinstitusjoner skal sørge for å opprettholde uavhengighet i forhold til oppdragsgiver.

En forskningsinstitusjon eller forsker må unngå avhengighet i forhold til oppdragsgiver, som er egnet til å svekke deres upartiskhet. En uunngåelig kilde til avhengighet er at en oppdragsgiver finansierer forskningen. Dette er spesielt tilfelle dersom en enkelt oppdragsgiver står for en vesentlig del av institusjonenes eller den enkelte forskers samlede inntekter. Det er derfor viktig å unngå at sammenfallet mellom egeninteresse og oppdragsgivers interesse blir så betydelig at det truer evnen til å opptre uhildet (egeninteressesetrusselen). Salg av rådgivnings- eller konsulenttjenester til aktører som også har interesse i utfallet av forskningen er et annet forhold som kan øke egeninteressesetrusselen.

Ikke-økonomiske relasjoner kan også utgjøre en trussel mot forskningens uavhengighet. Personlige bånd, enten som følge av familie eller som et resultat av langvarige forbindelser mellom forskningsinstitusjon/forsker, og de som gjøres til gjenstand for forskning, kan føre til avhengighet på flere måter. Dels kan slike bånd føre til at forskningen blir brukt i en advokatrolle for enkelte parter (partsrepresentantrusselen), dels kan de føre til at det ikke blir tilstrekkelig distanse mellom forskning og forskningssubjekt (fortrolighets-

trusselen), og dels kan det føre til at uavhengigheten trues fordi forskningssubjektet er i posisjon til å øve innflytelse på forskeren (presstrusselen).

Rollen som uavhengig forsker, for eksempel ved universitet eller høyskoler, kan i visse situasjoner komme i konflikt med andre roller forskere kan inneha, for eksempel rollen som rådgiver eller konsulent (se innledningen om fag som knipper av virksomhet). I den grad forskeren påtar seg oppdrag som kan svekke tilliten til institusjonens troverdighet, er det som et minimum nødvendig å opplyse om disse forholdene. I noen situasjoner vil rollekonflikten være så sterk at rollene ikke bør forenes.

39. Informasjon om finansiering av forskning

Det påligger både oppdragsgivere og forskere å gjøre offentlig kjent hvem som finansierer forskningen.

Det bør være klart hvem som finansierer forskningen. Åpenhet om finansiering vil kunne gjøre det lettere for forskere å beskytte seg mot utilbørlig press fra den som finansierer og dermed sikre forskernes frihet og upartiskhet. I tillegg har oppdragsgivere et rimelig krav på at det offentliggjøres hvilken forskning de har gitt støtte til.

Ved publisering og bruk av resultater har forskeren et selvstendig ansvar for å være tydelig og åpen om alle bindinger (oppdragsgiver og finansiering etc.) som kan ha betydning for tilliten til den forskningen/utredningen som er utført. Hvis resultatene blir brukt på en selektiv eller tendensiøs måte, er forskeren forpliktet til å ta det opp.

40. Bruk av forskningsresultatene

Både oppdragsgivere og forskere har et ansvar for å hindre at resultatene av forskningen fremstilles på en misvisende måte. Det er uetisk å avgrense emnet for forskningen med sikte på å få frem særlig ønskelige resultater, eller fremstille resultatene fra forskningen på en bevisst skjev måte.

Oppdragsgiveren må ikke kunne holde tilbake forskningsresultater slik at de funn som blir kjent gir et fordreid bilde av ett eller flere saksforhold. Forskeren må kunne beskytte seg mot utilbørlig press fra oppdragsgiveren til å trekke bestemte konklusjoner, og bør i visse situasjoner benytte sin rett til å avbryte oppdrag.

Oppdragsgiveren må godta at forskeren har rett til å drøfte sitt mandat som del av forskningsrapporteringen, for eksempel for å peke på at åpenbare faglige eller praktisk relevante perspektiver, tolkninger og hensyn er utelatt i mandatet. Kravene til kildemate-

riale og holdbar argumentasjon får spesiell vekt når forskningen kan få konsekvenser for omdømmet eller integriteten til enkeltpersoner eller grupper, eller når den kan påvirke politiske beslutninger. I slike tilfeller er det særlig viktig at forskeren drøfter alternative tolkninger av sine funn eller påpeker vitenskapelig usikkerhet.

41. Rett til offentliggjøring

Kunnskap er et kollektivt gode, alle forskningsresultater bør derfor som hovedregel publiseres. Det er også viktig for at resultatene kan etterprøves. For forskere er publisering viktig for meritering.

Dersom oppdragsgiver ønsker å gjøre bruk av forskningsresultatene i en bredere offentlighet, har forskeren rett til å offentliggjøre fullstendige beskrivelser og resultater av forskningsprosjektet. Dette kan være viktig både for å hindre at forskningsresultatene fremstilles selektivt eller på en skjev måte, og for å gi andre mulighet til å etterprøve resultatene.

Bedrifter og etater kan ha et legitimt ønske om å beskytte seg og sine interesser. Likeledes kan nasjonale sikkerhetshensyn, eller forhandlingsstrategier tilsi at publisering utsettes, i spesielle tilfeller at resultatene ikke blir offentliggjort, eller at offentliggjøring utsettes en viss tid. Med unntak av slike hensyn, samt hensyn til personvern, skal både oppdragsgiver og forsker tilstrebe at offentligheten får tilgang til resultatene. Eventuelle begrensninger i retten til offentliggjøring skal kontraktfestes ved oppstarten av prosjektet.

F. FORSKNINGSFORMIDLING

42. Formidling som faglig oppgave

Spesialiserte forskningsmiljøer skal sørge for at vitenskapelig kunnskap formidles til et bredere publikum utenfor forskningsmiljøet.

Forskningsformidling er å kommunisere innsikter, arbeidsmåter og holdninger (vitenskapens ethos) fra spesialiserte forskningsfelt til personer utenfor feltet («popularisering»), inklusive bidrag til samfunnsdebatter med vitenskapsbasert argumentasjon. Det kan både dreie seg om formidling av etablerte innsikter i faget og resultater fra nyere forskning. Formidling er rettet til utenforstående, om det nå er spesialister i andre fagområder eller personer uten vitenskapelig bakgrunn. Forbindelsene mellom forskning og formidling er særlig tette i kultur- og samfunnsfagene, hvor det ikke er uvanlig at det vitenskapelige bidrag samtidig er et formidlingsbidrag. PR-virksomhet er en del av forskningens institu-

sjonsforvaltning (se innledningen) og dermed noe annet enn forskningsformidling. Formidling er forankret i tradisjoner med opprinnelse i opplysningstiden.

Mange mennesker ønsker å få vite hva forskere har funnet ut. Et sentralt motiv for forskningsformidling, er å tilfredsstille slik intellektuell nysgjerrighet. Formidling er også uttrykk for et demokratisk krav: Formidling skal bidra til opprettholdelse og utvikling av kulturelle tradisjoner, informert offentlig meningsdannelse og til spredning av samfunnsrelevante kunnskaper. Samfunnet har investert store summer i forskning og skal få del i resultatene (se også punkt 2).

43. Krav til individer og institusjoner

Det påligger forskningsinstitusjonene å legge forholdene til rette for en mangfoldig og omfattende forskningsformidling, preget av kvalitet og relevans.

Forskningsformidling setter etiske krav både til individer og institusjoner. Formidling kan fremmes med alminnelige tiltak som krav ved ansettelse, opplæring og insitamenter knyttet til ressurstildeling. Universiteter og høyskoler har et særskilt ansvar for at studenter utvikler ferdigheter og holdninger, som gjør dem egnede som formidlere. Formidling bør også stimuleres ved at arenaer for læring og debatt brukes og videreutvikles, det kan gjelde arenaer som kronikker, forelesningsrekker, lekfolkskonferanser og høringer.

I Grunnlovens § 100, heter det: «Det påligger Statens Myndigheter at lægge Forholdene til Rette for en aaben og oplyst offentlig Samtale».²⁰ Også vitenskapene skal bidra til slike offentlige samtaler. Demokratiske rettsstater med velfungerende offentlig forvaltning og markedsøkonomi, er avhengige av soner i det sivile samfunn, som ikke først og fremst er preget av lønnsomhetsprinsipper og forvaltningslogikk, men av at det er argumenter som skal telle.

God formidling krever samspill og samarbeid mellom forskningsinstitusjoner og andre institusjoner, som massemedier, skoler, kunstinstitusjoner, livssynssamfunn og frivillige foreninger. Formidlingen kan skje med varierende deltakelse fra forskere og andre (som journalister eller lærere), være skriftlig, muntlig eller basert på andre tilnærminger (som utstillinger og elektroniske medier). Alle som deltar i slik formidling, er underlagt formidlingsetiske normer.

Forskningsinstitusjoner bør bidra til at formidlingsmåter, temavalg og faktiske virkninger kartlegges og vurderes.

²⁰ For begrunnelse, se NOU 1999:27: «Ytringsfrihed bør finde sted».

44. Tverrfaglig diskusjon og demokratisk allmennhet

En viktig del av forskningsformidlingen i et moderne samfunn bør bestå i gjensidig popularisering (oversettelse) mellom spesialister fra forskjellige forskningsområder.

Mange av de store utfordringer samfunnet står overfor, f.eks. knyttet til økologi, globalisering eller menneskerettigheter, krever integrasjon av forskjellige typer vitenskapelig kunnskap. Selv om utdanningsnivået stadig stiger, minsker ikke behovet for forskningsformidling. Fortidens allmue finnes ikke lenger. Vi er alle – også forskere – medlemmer i en demokratisk allmennhet, med et vedvarende behov for slike oversettelser. Utvikling av flerfaglige fora innenfor forskningsinstitusjonene gir godt grunnlag både for kommunikasjon mellom spesialister fra forskjellige fag og for kommunikasjon med en bredere offentlighet utenfor institusjonene.

Tverrfaglig diskusjon kan tydeliggjøre grunnleggende krav til vitenskapelig diskusjonskultur. Forskeren må formulere seg tilstrekkelig klart slik at forskere fra andre områder og andre deltakere i ordskiftet kan ta begrunnet stilling til det som hevdes. Som i internvitenskapelig diskusjon, skal gjengivelser av andres bidrag ikke være tendensiøse og meningsmotstandere må ikke gjøres til stråmenn for urimelige synspunkter.

Normen om vitenskapelig ydmykhet i forståelsen av virkelighetens kompleksitet, – enkeltfagenes begrensninger og vitenskapelig usikkerhet – bør stå sentralt i formidling. Begrensninger i eget fagperspektiv og egen kompetanse i forhold til det aktuelle saksfelt bør klargjøres, noe som kan lette leserens vurdering av om andre faglige perspektiver kunne føre til andre oppfatninger. Slik tverrfaglig og tverrinstitusjonell diskusjon kan fungere som en form for utvidet fagfellevurdering.

45. Deltakelse i samfunnsdebatt og ansvar for hvordan forskning tolkes

Forskere bør bidra til det offentlige ordskifte med vitenskapsbasert argumentasjon.

Slik deltakelse betyr at forskere bruker sin vitenskapelige kompetanse som grunnlag for bidrag til offentlig meningsdannelse. Det kan dreie seg om informasjon på et område som er oppe til debatt, at man tar begrunnet stilling til kontroversielle temaer, eller at man søker å sette nye temaer på den offentlige dagsorden.

Forskeren har vanligvis ikke kontroll over hvordan resultatene av forskning blir brukt av andre, men har likevel et medansvar for hvordan de tolkes, og dermed hvordan de kan utnyttes i politiske, kulturelle, sosiale og økonomiske sammenhenger. Forskere bør derfor engasjere seg i diskusjoner om rimelig tolkning av og forsvarlig bruk av forskningsresultater. Også andre grupper har ansvar for rimelighet og forsvarlighet i denne sammenheng,

som informasjonsavdelinger, massemedier, partier, interesseorganisasjoner, bedrifter og forvaltningsorganer.

Deltakelse i samfunnsdebatt setter store krav til saklighet, begrunnelse og klarhet. Det kan være uklare overganger mellom deltakelse i samfunnsdebatt som fagperson og som vanlig samfunnsborger. Når fagpersonen deltar som samfunnsborger, bør det ikke brukes tittel eller henvises til særskilt vitenskapelig kompetanse.

46. Formidling og etterrettelighet

Kravet om etterrettelighet er like sterkt ved forskningsformidling som ved forskningspublisering.

Mottakeren av populærvitenskapelige fremstillinger har som regel verken tid eller kompetanse til å etterprøve påstandene som settes frem fra spesialiserte forskere. Dette bygger opp om at kravet til etterrettelighet her er like stort som ved vitenskapelig publisering.

Noteapparater og litteraturlister kan virke tyngende, men hjelper samtidig den interesserte leser med å finne frem i en stor litteratur. Det er også viktig å huske at spesialister i andre fag hører til i det relevante publikum, og at en stor andel av befolkningen har utdanning utover videregående skole.

Kultur- og samfunnsviteren kan dele hypoteser, teorier og foreløpige funn med offentligheten underveis i et prosjekt, men skal være varsom med å presentere foreløpige resultater – som ikke har vært tilstrekkelig drøftet i relevante forskningsmiljøer (fagfelleverdert) – som endelige.

47. Krav om å tilbakeføre forskningsresultater

Forskeren har en spesiell forpliktelse til å tilbakeføre forskningsresultatene til deltakerne, i en forståelig og forsvarlig form.

Informanter gir noe av seg selv til forskeren og har krav på å få noe tilbake. Informanter skal ha anledning til å korrigere misforståelser der det er mulig.

I noen tilfeller er det ikke uten videre mulig å tilbakeføre resultatene i en form som er forståelig for alle, for eksempel fordi resultatet preges av avansert statistikk. Forskeren skal i så fall tilrettelegge resultatene slik at sentrale funn og innsikter formidles på en måte som er forståelig for mottakerne.

Vedlegg 1: Mandat

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH)

Bakgrunn for opprettelsen av NESH

I Stortingsmelding nr. 28 (1988-89) «Om forskning» foreslo regjeringen å opprette tre nasjonale forskningsetiske komitéer. De skulle dekke henholdsvis medisin (NEM), naturvitenskap og teknologi (NENT), og samfunnsforskning, humaniora, og jus (NESH).

Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet fastsatte mandatet for den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) første gang 16. mai 1990. Komiteen er nå inne i sin fjerde oppnevningsperiode (1. januar 2000 – 31. desember 2002).

Komiteen finansieres av Norges forskningsråd.

I. Innledning

I erkjennelse av at forskning og utvikling innenfor de normative vitenskapelige disipliner ikke foregår isolert, men finner sted i et intimt vekselspill med gjeldende normer og verdier i vårt samfunn, opprettes en nasjonal forskningsetisk komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH).

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora er en uavhengig instans som med utgangspunkt i normdannelse og tradisjon i vårt samfunn, skal fungere som nasjonal utkikkspost, opplyser og rådgiver i forskningsetikk innenfor de aktuelle fagområder.

II. Ansvars- og virksomhetsområde

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora skal som sitt ansvarsområde ha den forskningsetiske virksomhet innen samfunnsvitenskap og humaniora, innbefattet juss og teologi.

III. Arbeidsoppgaver

1. Komiteen skal holde seg løpende orientert om aktuelle og potensielle forskningsetiske spørsmål innen sitt virksomhetsområde.
2. Komiteen skal være koordinerende og rådgivende instans i forskningsetikk for relevante fagutvalg innen sitt virksomhetsområde.

3. Komitéen skal *informere* forskere, administrasjon og allmennhet om aktuelle og potensielle forskningsetiske spørsmål innen sitt virksomhetsområde.
4. Komitéen skal avgi betenkninger og utarbeide forslag til *forskningsetiske retningslinjer* innen sitt virksomhetsområde. Komitéen skal dessuten uttale seg i konkrete saker som forelegges den.
5. Komitéen skal minst én gang årlig gjøre rede for sin virksomhet i et åpent møte og på måter den finner tjenelig stimulere til en informert samfunnsdebatt om forskningsetiske spørsmål knyttet til sitt virksomhetsområde.
6. Komitéen skal holde andre nasjonale forskningsetiske og internasjonale komitéer underrettet om sin virksomhet, og gjennom samarbeid med slike tilstrebe et grunnlag for forskningsetiske prinsipper uavhengig av fagområdenes begrensninger.

IV. Oppnevning og sammensetning

Komitéen skal ha minst 9 medlemmer.

I tillegg til medlemmer med kompetanse i relevante forskningsdisipliner skal komitéen ha medlemmer med fagkompetanse innenfor etikk og jus. Følgende områder bør være representert i komitéen: Historie, statsvitenskap, sosiologi, psykologi og etnologi.

Komitéen skal ha to lekrepresentanter.

Komitéens medlemmer oppnevnes av Kunnskapsdepartementet etter innstilling fra Norges forskningsråd for tre år av gangen, med adgang til gjenoppnevning.

V. Rapportering og innsyn

Komitéen gir årlig rapport om sin virksomhet til Norges forskningsråd og Kunnskapsdepartementet.

Komitéens virksomhet skal være åpen for offentlig innsyn.

Vedlegg 2: Tidligere komitémedlemmer i NESH

01.01.00 – 31.12.02

Ragnvald Kalleberg (leder)
Elisabeth Backe-Hansen
Hanne Inger Bjurstrøm
Ida Blom
Aksel Hatland
Trond Herland
Heidi von Weltzien Høivik
Paul Leer-Salvesen
Raino Malnes
Auhild Schanche
Ann Helene B. Skjelbred
Jan Tøssebro

Finn Mølmen / Hilde W. Nagell /
Micheline Egge Grung
(sekretariatsledere)

01.01.97 – 31.12.99

Fredrik Engelstad (leder)
Bente Gullveig Alver
Ida Blom
Elisabeth Backe-Hansen
Hanne Inger Bjurstrøm
Aksel Hatland
Trond Herland
Heidi von Weltzien Høivik
Wenche Håland
Paul Leer-Salvesen
Raino Malnes

Dag Elgesem (sekretariatsleder)

01.01.94 – 31.12.96

Fredrik Engelstad (leder)
Bente Gullveig Alver
Elisabeth Backe-Hansen
Aksel Hatland
Kari Helliesen
Trond Herland
Heidi von Weltzien Høivik
Wenche Håland
Yngvar Løken
Halvor Moxnes
Pål Repstad
Sølvi Sogner

Andreas Føllesdal / Dag Elgesem
(sekretariatsledere)

1991 – 31.12.93

Fredrik Engelstad (leder)
Bente Gullveig Alver
Ivar Asheim
Kirsti Coward
Victor Hellern
Kari Helliesen
Wenche Håland
Tore Lindholm
Yngvar Løken
Halvor Moxnes
Pål Repstad
Sølvi Sogner

Andreas Føllesdal (sekretariatsleder)

Vedlegg 3: Aktuelle lover, retningslinjer, rapporter og instanser

Personopplysningsloven LOV-2000-04-14-31

Personopplysningsforskriften FOR-2000-12-15-1265

Forvaltningsloven LOV-1967-02-10

Helseregisterloven LOV-2001-05-18-24

Barneloven LOV-1981-04-08-7 sist endret LOV-2005-06-17-63

Straffeloven LOV-1902-05-22-10

Åndsverksloven LOV-1961-05-12-2, sist endret LOV-2005-06-17-97

Veileder for informasjonsskriv utarbeidet av REK

<http://www.etikkom.no/REK/forskerportal/infoskriv>

Retningslinjer for inklusjon av mennesker med manglende eller redusert samtykkekompetanse i helsefaglig forskning, NEM 2005

<http://www.etikkom.no/retningslinjer/samtykke>

Retningslinjer for forskning på internett, NESH 2003

<http://www.etikkom.no/retningslinjer/internett>

Vancouver-konvensjonen

<http://www.etikkom.no/retningslinjer/vancouverkonvensjonen>

Helsinki-deklarasjonen

<http://www.etikkom.no/retningslinjer/helsinkideklarasjonen>

NESH-rapport 1998: «Taushetsplikt og kildevern for forskere.»

NESH-uttalelse 2005: «Forskning på materiale med ukjent eller usikkert opphav»

Datatilsynet, <http://www.datatilsynet.no/>

Personvernombudet for forskning, <http://www.nsd.uib.no/personvern/index.cfm>

Nasjonalt etikknettverk, <http://www.etikk.no/>

REK (Regionale etiske komiteer for medisin), <http://www.etikkom.no/REK>

Rådet for taushetsplikt og forskning

KONTAKTINFORMASJON:

Forskningsetiske komiteer

Prinsensgate.18

Postboks 522 Sentrum

0105 Oslo

Tlf.: 23318300

Faks: 23318301

www.etikkom.no

FORSKNINGSETISKE KOMITEER

DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEER har fått sitt mandat fra Kunnskapsdepartementet. Komiteenes oppgave er å opplyse om og gi råd i forskningsetiske spørsmål. De skal stimulere til debatt om saker som har betydning både for forskersamfunnet og for befolkningen generelt. Komiteene er administrativt tilknyttet Norges Forskningsråd.

NESH

*Den nasjonale forskningsetiske komité
for samfunnsvitenskap og humaniora*

Prinsens gate 18
Postboks 522 Sentrum
0105 Oslo

Tlf.: 23 31 83 00
Faks: 23 31 83 01

www.etikkom.no

